

Als de taal met ons op de loop gaat

Over filosoferen met gestrekt been

De grenzen van mijn taal betekenen de grenzen van mijn wereld.

Ludwig Wittgenstein

Bram Zoon

Ludwig Wittgenstein (1889–1951) is misschien wel de belangrijkste filosoof van de 20^e eeuw. Hij valt op door zijn ondogmatische onderzoek naar betekenissen, waarbij hij zowel verwarrend als bezielend is. Met zijn karakteristieke, aforistische stijl bestookt hij de lezer met korte en kernachtige spreuken en uitspraken. Steeds daagt hij ons op indringende wijze uit om zelfstandig te denken.¹

Aan de hand van zijn twee hoofdwerken, *Tractatus logico-philosophicus* en zijn latere werk *Filosofische onderzoekingen*, probeer ik in dit essay de rode draad in Wittgensteins denken op te sporen en te verhelderen. Je bent gewaarschuwd als je aan zijn teksten begint. In voetbaltermen zou je kunnen stellen dat hij de terugkerende neiging heeft om er met gestrekt been in te gaan.²

Kenmerkend voor Wittgensteins latere werk is dat filosofie niet als een doctrine moet worden opgevat. Hij wijst het op het eerste gezicht onzinnige niet af maar wendt dit juist aan om het zinnige op het spoor te komen. Aanvankelijk is hij in zijn eerste hoofdwerk zeer stellig in zijn overtuigingen, maar hij gaat er in zijn latere werk in toenemende mate van uit dat vragen en antwoorden door de tijd (kunnen) worden bijgesteld of achterhaald.

Het gaat de latere Wittgenstein niet om de enige en ware gedachte die achter een uitspraak zou kunnen zitten, maar om de praktijk van *luisteren* en *kijken*. Ook is het niet zijn intentie om een zienswijze te vervangen door een andere: het idee dat er uiteindelijk één juiste manier bestaat, is niet zijn idee.

Er valt weinig te lachen bij Wittgenstein, afgezien van de minzame ironie waarmee hij niet zelden zijn eigen uitspraken bespot of becommentarieert. Of het is de denkbeeldige ander, met wie hij doorlopend in dialoog is, die hij de mantel uitveegt. Ernst geeft bij hem uiteindelijk de doorslag.

---

¹ Drs. Arend Klaas Jagersma wil ik hierbij bedanken. Zonder zijn tien bijzondere colleges en uiteenzettingen over Wittgensteins *Filosofische onderzoekingen* - aan de VU-Hovo-Amsterdam, najaar 2013 - zou deze tekst nooit zijn ontstaan.

² Ludwig Wittgenstein was het achtste kind van de schatrijke industrieel Karl Wittgenstein en Leopoldine Kalmus. Hij wordt in 1889 in Wenen geboren. Aanvankelijk studeert hij technische natuurwetenschappen in Berlijn en Manchester. Rond 1910 krijgt hij belangstelling voor filosofie, van 1911 tot 1914 studeert hij bij de Britse filosoof Bertrand Russell in Cambridge. Tijdens zijn vrijwillige dienstdienst in het Oostenrijks-Hongaarse leger, gedurende WO I, voltooit Wittgenstein zijn *Tractatus logico-philosophicus* (1921), veelal aangeduid als *Tractatus*. In 1929 keert hij terug naar Cambridge. In zijn postuum uitgebrachte *Filosofische onderzoekingen* (1953) doet hij zich kennen als de grote inspirator van de analytische filosofie.

Tractatus logico-philosophicus (TLP)

Eerste indrukken

In 1982 kreeg ik dit werk voor het eerst in handen. Ik probeer me opnieuw voor de geest te halen wat mijn eerste reactie was...

TLP bracht me in opperste verwarring. Mijn ongemak kwam voort uit het feit dat ik geen verweer had tegen Wittgensteins stellingen vanwege de kracht en stelligheid ervan kon ik ze maar met moeite uit mijn hoofd krijgen. Ze leken van een andere planeet te komen. Er ging een betoverende werking van uit. Ik vermoedde iets van het grote belang, de eeuwigheidswaarde, dat onmiskenbaar van dit boek uitgaat. TLP is een geconstrueerd, systematisch en doordacht bouwwerk.

Wát ik ook probeerde, de stellingen verdwenen niet uit mijn koortsachtig malende brein. Neem de allereerste hoofdstelling: 'De wereld is alles, wat het geval is.' En meteen erachteraan de substelling: 'De wereld is de totaliteit van de feiten, niet van de dingen.' Of de allerlaatste stelling: 'Van dat, waarover niet kan worden gesproken, moet men zwijgen.' Het staat er met grote stelligheid, alsof het om mijn oude vertrouwde catechismus gaat.

Maar pas later dringt het tot me door dat zijn stellingen uit het niets oprijzen - niet zozeer vanzelfsprekend zijn maar eerder bedwelmend. Wittgenstein redeneert niet: hij poneert en postuleert. Pas toen ik dit alles beter tot me door liet dringen, was de betovering van TLP doorbroken. Het besef brak door dat ik me niet langer hoefde te verliezen in dit werk. Ik had de les geleerd die Wittgenstein later in zijn *Filosofische onderzoekingen* zo nadrukkelijk zou schetsen. De taal - zijn taal - was met mij aan de loop gegaan.

TLP is ook een pretentieuze en ijdel boek. Wittgenstein meent ermee alle filosofische problemen te hebben opgelost. In het voorwoord schrijft hij: 'Daarentegen schijnt me de *waarheid* van de hier medegedeelde gedachten onaantastbaar en definitief. Ik ben dus van mening de problemen [in de filosofie] in wezen voorgoed te hebben opgelost.'

Na voltooiing van de TLP trok Wittgenstein de consequentie uit zijn eigen lessen. Hij keerde de filosofie en Cambridge de rug toe en vertrok naar Oostenrijk om daar les te geven op enkele basisscholen.

Op zoek naar de kern

Twintig eeuwen lang is de filosofie voornamelijk gedomineerd door de logica van Aristoteles (384–322 v.Chr.). Volgens hem is er sprake van waarheid als het denken overeenkomt met de werkelijkheid. Ware oordelen geven een weergave/representatie van een werkelijke stand van zaken aan. Een onwaar oordeel spiegelt een werkelijkheid voor die er niet is.

Aristoteles gaat ervan uit dat het oog de dingen waarneemt zoals ze zijn en dat het gehoor de werkelijke geluiden hoort. Onze waarnemingen zijn op zichzelf waar en geven ons een beeld van de werkelijkheid. Fouten ontstaan doordat wij die waarnemingen verkeerd met elkaar verbinden en daardoor onjuiste conclusies trekken.

Wittgenstein vestigt de aandacht op de verbing tussen waarnemen en taal en de hiermee gepaard gaande *spraakverwarring*. Onze taal, de zinnen die we uitspreken, zitten vaak vol met misverstanden. Hij laat zien dat een zin grammaticaal juist kan zijn en tegelijkertijd strijdig is met

zijn logische diepstructuur.³ Zo ontstaat de verwarring, lijkt het en doen we maar alsof we elkaar begrijpen. We hebben onder zulke omstandigheden niet goed door hoe taal functioneert en welke versturende effecten dat kan hebben op ons denken en gedrag. Om dat te elimineren formuleert Wittgenstein de *afbeeldingstheorie van betekenis*. Hierin zet hij uiteen hoe een woord betekenis krijgt en je een scherpe grens kan zodoende trekken tussen zin en onzin. Om dat te bereiken stelt hij een *exact notatieschrift* voor. Dit is gegrondvest op de zogeheten propositielogica of formele logica, waarbij wordt nagegaan hoe beweringen worden samengesteld en overeenkomen met de stand van zaken in de werkelijkheid.

Maar wat wilde Wittgenstein langs de weg van de logica uiteindelijk bereiken? Of hoe zou je tot een nadere interpretatie van de TLP kunnen komen?

Wittgenstein wil door middel van logica de ethiek veiligstellen tegenover zinloos en oeverloos getheoretiseer. Hoewel er volgens Wittgenstein niets zinnigs over ethiek kan worden gezegd, vindt hij deze transcendentale zaken wel bijzonder belangrijk. Ethiek als bepaling van de waarde van menselijk handelen is voor hem principieel 'onuitspreekbaar'. De enige wijze waarop we er recht aan kunnen doen, is door er over te zwijgen (Stokhof, 2010).

Wittgenstein begaat hiermee niet de fout om uit feiten normen voor ons gedrag af te leiden - hij trapt niet in de befaamde *naturalistische dwaling*.⁴ Hij bewaakt de grens tussen feitelijkheid en normativiteit streng, waarbij hij het absolute karakter van de ethiek steeds benadrukt.

Ethische beginselen zijn volgens Wittgenstein boven alle subjectivering en relativisering verheven, ook al laten ze zich niet via zinvolle uitspraken uitleggen of becommentariëren. Dat maakt ze naar zijn inzicht alleen maar verhevener boven de contingente feiten.

De wijze waarop de wereld zich aan ons voordoet, is voor Wittgenstein een ethische opgave; het is zaak om ermee in harmonie te komen of te zijn. Het is niet gelegen in een bepaalde toestand die moet worden bereikt of vermeden. Elke wijze waarop de wereld zich aan ons voordoet, is voor ons een ethische opgave - niets in de wereld als zodanig is de oplossing. We kunnen of moeten geen ethisch ideaal vooronderstellen, omdat het daarmee onderwerp van discussie en meningsverschil is geworden. Het draait om de toevalligheid van de wereld die zich aan ons voordoet, en daarin ligt de opgave besloten: ermee in harmonie komen of zijn (Stokhof, 2010).

Kaartenhuis

Maar Wittgenstein begon te twijfelen aan zijn uitgangspunten. Hij komt terug op zijn afwending van de filosofie. In 1929 keert hij terug naar Cambridge en begint hij aan de herziening van zijn werk. De aanleiding voor deze opmerkelijke gedragswijziging is het werk van de Nederlander L.E.J. Brouwer (1881–1966), een beroemde wiskundige die in maart 1928 in Wenen een lezing hield met de titel 'Mathematik, Wissenschaft und Sprache'.

Om de wiskunde te bedrijven, zo stelde Brouwer, heb je geen axioma's nodig. Wiskunde bestaat in je geest als activiteit. Het is een heldere, spirituele wereld die je niet moet reduceren tot

---

³ Neem de volgende twee zinnen: Ajax verslaat Feyenoord; Feyenoord wordt door Ajax verslagen. We zien in één oogopslag dat de grammaticale vorm van de tweede zin niet correspondeert met de logische structuur, iets wat wel het geval is in de eerste zin. Als we die misverstanden niet onderkennen, praten we continu langs elkaar heen.

⁴ De Britse filosoof G.E. Moore stelde dat een filosoof deze drogreden begaat wanneer hij een ethische doelstelling wil bewijzen door een beroep te doen op een definitie van het concept 'goed' die bestaat uit 'natuurlijke' eigenschappen, zoals genotvol, beschaafd of gewenst. Volgens Moore is dit ongeldig, want men kan met betrekking tot deze eigenschappen nog steeds betwisten of ze wel echt goed zijn.

formules. Strenge bewijsvoering is voor schoolmeesters, want wat wil je eigenlijk bewijzen? Iets wat je allang in je geest uitgedacht hebt, de constructie, is het bewijs. Het zo sterk gepropageerde logisch perfectionisme blijkt een onhoudbare vooronderstelling.

Het waren onder meer deze gedachten die Wittgenstein weer tot leven wekten en de terugkeer naar zijn filosofische interesses en activiteiten stimuleerden. Hij zag zich gedwongen zijn oude uitgangspunten te herzien. Verdwenen was het geloof in de zuiverheid en almacht van de logica die voor zichzelf zou kunnen zorgen. TLP stortte sinds de lezing van Brouwer als een kaartenhuis in elkaar. Maar hij beschouwde TLP als een tussenfase op de weg naar verbeterde inzichten en niet als een fatale, onomkeerbare vergissing.

Van 1939 tot 1947 is Wittgenstein actief als hoogleraar in Cambridge. Hij vervaardigt talloze manuscripten en aantekeningen, die pas na zijn dood worden gepubliceerd. Gedurende WOII is Wittgenstein vrijwilliger in een ziekenhuis in Londen. In 1947 neemt hij ontslag om de rest van zijn leven te kunnen wijden aan schrijven en reflectie. In 1951 overlijdt hij aan de gevolgen van prostaatcancer. In 1953 verschijnt *Filosofische onderzoekingen*, zijn tweede hoofdwerk.

Filosofische onderzoekingen (FO)

FO laat zich lezen als een commentaar op TLP. Weg is het jeugdige zelfvertrouwen, de overmoed. Het strenge formalistische taalidee van TLP raakt op de achtergrond. Hiervoor in de plaats komt een minutieus onderzoek naar de dagelijkse omgangstaal, zonder dat de eerdere logische analyse volledig van het toneel verdwijnt.

In FO hebben de paragrafen niet meer de droge stellingen van TLP maar een dialogische structuur en zijn ze reflectief van aard. De voorkeur voor deze imaginaire gespreksvorm is te herleiden tot de aloude vraag-antwoordtraditie in de filosofie zoals Plato deze beoefende.

Het eerste deel van FO bestaat uit 693 genummerde paragrafen en is door Wittgenstein zelf gereedgemaakt voor publicatie. Het tweede deel is onderverdeeld in 14 paragrafen, waarvan de lengte varieert van bijzonder kort tot relatief lang.

Wittgenstein oppert om niet het denken maar de uitdrukking van gedachten tot onderwerp van beschouwing te nemen, omdat ons denken het ondenkbare afgrenst. Het is vooral 'het onzegbare' wat hem naast taal en de grenzen aan ons denken zijn hele leven heeft bezighouden.

De gebruikscontext van woorden komt in het centrum van Wittgensteins aandacht te staan. Het probleem is niet meer zozeer dat de logische vorm zich aan het zicht onttrekt maar dat er misverstanden ontstaan omdat we beperkt zicht hebben op het feit dat de betekenis van woorden hun gebruik is. Wittgenstein wijst mentale processen als verklaring voor hoe taal functioneert van de hand. Problemen ontstaan als de taal 'onjuist' wordt aangewend en gebruikt.

In FO 132 zegt hij: 'De verwarring die ons bezighoudt ontstaat als het ware wanneer de taal onbelast draait, niet wanneer zij werkt.' Wittgenstein stelt voor om een woord in zijn context te beschouwen, te bekijken hoe het in de praktijk wordt gebruikt. De vraag of het al dan niet goed juist wordt gebruikt, is niet langer interessant. Er is geen probleem, alleen het onjuist gebruik van taal. In FO 123: 'Een filosofisch probleem heeft [bij hem] de vorm [gekregen]: "Ik weet de weg niet."'

De verwevenheid van het talige en niet-talige en de specifieke plaats (en tijd) waarin taalspelen worden toegepast, zijn de steeds terugkerende elementen in FO. In FO 7 staat bijvoorbeeld te

lezen: ‘Ik zal ook het geheel: de taal en de activiteiten waarmee ze verweven is, het “taalspel” noemen.’

Wittgenstein geeft in FO 2 een voorbeeld van een primitieve taal: ‘[...] De taal moet de communicatie mogelijk maken tussen een bouwer A en zijn helper B. A is aan het bouwen met de bouwelementen; er zijn blokken, zuilen, platen en balken. B moet het element dat hij geleerd heeft in de volgorde te brengen waarin A ze nodig heeft. Voor dit doel bedienen zij zich van een taal bestaande uit de woorden ‘blok’, ‘pilaar’, ‘plaat’, ‘balk’. A roept ze af; - B brengt het element dat hij heeft geleerd op die roep te brengen.’

In FO 23 geeft Wittgenstein nog een aantal voorbeelden van taalspelen:

- Bevelen, en op bevel handelen -
- Beschrijven van een voorwerp op grond van het uiterlijk, of op grond van metingen -
- Een voorwerp maken aan de hand van een beschrijving (tekening) -
- Rapporteren hoe zich iets heeft toegedragen -
- Gissen naar de toedracht -
- Een hypothese opstellen en toetsen -
- Weergeven van de resultaten van een experiment in tabellen en diagrammen -
- Een verhaal verzinnen; en voorlezen -
- Toneelspelen -
- Liedjes zingen -
- Raadsels oplossen -
- Een mop bedenken; vertellen -
- Etc.

Ieder taalspel kent zijn eigen criteria voor zinvolle toepassing. Fouten ontstaan wanneer elementen of regels uit het ene taalspel wordt gebruikt in een ander (De Mul, 2010).

Ons taalgebruik is ingebed in een context van sociale praktijken en ontleent daaraan haar betekenis. De taak van de filosofie is niet zozeer om een uniforme, fundamentele, logische structuur bloot te leggen, maar om juist de verscheidenheid van de wijzen waarop taal functioneert te laten zien (Stokhof, 2010).

De uiteenlopende taalspelen zijn toepasbaar op diverse situaties, waarbij steeds een ‘familiegelijkenis’ optreedt. Hoewel er voor elke situatie specifieke kenmerken kunnen worden vastgesteld, zijn niet alle kenmerken toepasbaar op alle situaties - zoals leden van een familie op elkaar lijken zonder dat ze precies dezelfde gelaatstreken hebben.

Wittgenstein laat hiermee zijn eerdere afbeeldingstheorie van de werkelijkheid dus los. Hij is van mening dat het in de filosofie niet langer draait om de werkelijkheid *als zodanig* maar vooral om de *wijze waarop* we die conceptualiseren. Er is sprake van een wisselwerking tussen de wijze van conceptualiseren en het geconceptualiseerde. Zijn filosofische onderzoek neigt in toenemende mate naar onze wijzen van zien/kijken en daarmee naar onze levensvorm.

Wittgenstein ondergraaft met zijn aanpak de traditionele filosofie. Zo ontkent hij de platoons idee of - vooronderstelling die aan alles vooraf zou gaan. Het wordt in FO door hem systematisch en weloverwogen afgewezen en ontkend. Onderzoek naar het *wezenlijke* of naar daarmee samenhangende definities heeft geen zin, omdat deze niet bestaan. Hij hamert op de verstrengeling van *gebruik en context* (plaats en tijd) en van het gezelschap (de groep) waarin taal optreedt en wordt gebruikt. Filosofie wordt zo niet meer een exclusief rationeel reflecteren op de

transcendente werkelijkheid achter de verschijnselen, maar een intelligent schouwen van de verschijnselen in de werkelijkheid.

Steeds keert hij terug naar het alledaagse taalgebruik, wat een verre van eenvoudige opgave blijkt. In FO 106 zegt hij hierover: ‘Hier is het moeilijk als het ware het hoofd koel te houden - te zien dat we bij de dingen van het alledaagse denken moeten blijven, en niet op een dwaalweg moeten raken, waar het lijkt alsof we de laatste subtiliteiten moeten beschrijven, die we met onze middelen trouwens helemaal niet kunnen beschrijven. We voelen ons net of we een gescheurd spinnenweb met onze vingers in orde zouden moeten brengen.’

Onze oude, vertrouwde cartesiaanse intuïties en vooronderstellingen (bijvoorbeeld: binnen en buiten, lichaam en geest/ziel, subject en object, denken en zijn) worden door Wittgenstein als onjuist bestempeld en effectief aangevallen. Onze taal bepaalt welke dingen er in de wereld zijn. Er is geen diepere rechtvaardiging, ultieme verantwoording of transcendente waarheid. Het ideaal van een zuivere, op zichzelf staande objectiviteit en feitelijkheid is volgens hem een illusie. Een definitieve/sluitende verklaring is overbodig, kan niet worden gegeven. Juist en onjuist zijn gebonden aan een context of zijn ‘geregionaliseerd’.

In FO beschrijft Wittgenstein zeer nauwkeurig de verschillende gevallen van taalgebruik. Onze ingesleten neiging om te generaliseren wordt ingeruild voor aandacht voor de individuele taaluiting.

Als Wittgensteins nauwgezette en verpletterende notities iets in ons zouden moeten oproepen, dan is het *bescheidenheid* ten opzichte van gangbare kennisaanspraken van wetenschap en filosofie (Ter Hark, 2013). FO kan in dit opzicht worden beschouwd als een groot losweekproces om uit de greep te komen van de filosofische vooronderstellingen die ons eeuwenlang hebben gedomineerd. Dankzij Wittgenstein is de weerspiegelingsidee van taal voorgoed onmogelijk gemaakt.

Terugblik

Ik kijk terug om de weg die ik heb afgelegd te overzien. Wat is de rode draad in Wittgensteins beide levenswerken?

Het is niet ongebruikelijk om het filosofische leven van Ludwig Wittgenstein op te delen in twee perioden: het Oostenrijks-Hongaarse tijdvak en het Britse tijdvak. Een dergelijke opsplitsing is gerechtvaardigd als we naar Wittgensteins uiterlijke levensloop kijken, maar niet als we naar zijn intellectuele ontwikkeling, naar zijn filosofische toewijding of (ethische) houding kijken. Er is naar mijn mening sprake van steeds terugkerende elementen in zijn werk, waar ik in het voorgaande al verschillende aspecten van heb besproken.

Ik wil ter afsluiting nog kort op twee opvallende zaken wijzen. Het eerste punt is dat er volgens mij bij nadere beschouwing eerder sprake is van een grote mate van continuïteit dan van discontinuïteit in Wittgensteins leven en denken. Het belangrijkste verschil is gelegen in het theoretische kader waarbinnen hij (aanvankelijk) opereert en dat later op bepaalde punten drastisch kentert. Maar zijn denkbeelden over ethiek en religie veranderen niet of nauwelijks. Hetzelfde geldt voor het nut en de zin van de filosofie: de notie dat de filosofie vooral praktisch en ‘therapeutisch’ moet zijn en misverstanden aan de kaak moet stellen blijft onverminderd van kracht (Stokhof, 2009).

Het tweede punt dat mij bijzonder opvalt, is Wittgensteins levenslange strijd tegen *filosofisch egocentrisme*. Dat is de constante factor die ik steeds in zijn werk hoor doorklinken. Hij laat ons

steevast zien dat de begrippen en de kennis die we verwerven hun juistheid *niet* ontlene aan privé-ervaringen, zoals gevoelens en herinneringen. Wie zo denkt, lijkt op iemand die op één dag tweemaal dezelfde krant koopt om met het tweede exemplaar de juistheid van het eerste exemplaar te beoordelen. Begrippen ontlene hun juistheid aan publieke regels en handelingen - niet aan ons privé-domein. Strekking en moraal laten zich niet verwoorden, zij tonen zich (Ter Hark, 1985).

* * *

Bronnen

Michel ter Hark – ‘Helder en toch bijziend’. NRC 20-09-1985.

Michel ter Hark – ‘Ludwig Wittgenstein’. In: Maarten Doorman & Heleen Pott (red.) – *Filosofen van deze tijd* (2013), p. 37–51.

Gerrit Krol – ‘Kon Wittgenstein wel schrijven?’. NRC 29-03-1991.

Jos de Mul. Onzingeving. Moedwil en misverstand in Hermans' Wittgenstein-interpretatie. De Gids (mei 2010), p. 451-459.

Martin Stokhof – ‘Ludwig Wittgenstein: Philosophische Untersuchungen 1953’. In: R. Gabriels (red.) – *De 20ste eeuw in 10 filosofische boeken* (2009).

Martin Stokhof – ‘“Leven zonder hoop of vrees”: stoïsche elementen in de conceptie van het goede leven in Wittgensteins *Tractatus*’. In: *Filosofie* november-december 2010, p. 19–27.

Ludwig Wittgenstein – *Tractatus logico-philosophicus* (vertaald en van een nawoord en aantekeningen voorzien door W.F. Hermans, 1982).

Ludwig Wittgenstein – *Filosofische onderzoekingen* (2^e opl., 2010).

©Bram Zoon 2014